

ESCRITS DE FRANCESC FERRER I GUÀRDIA (A LUIGI FABBRI, MAX NETTLAU, FRANÇOIS KUPKA I P. ROBIN)

PERE SOLÀ i GUSSINYER

Part de les lletres que presentem, enviades per Francesc Ferrer als seus amics i col·laboradors d'aquí i de fora ja van ser publicades a la premsa de l'època o a fullets militants o pretresament crítics. D'altres són rigorosament inèdites. Informem de diversos aspectes de l'activitat del pedagog i editor racionalista, i en especial del seu primer arrest arran de l'afer Morral, com també de la seva segona, decisiva, detenció (1). Hi veiem en aquestes cartes el seu activisme anarquista, antimilitarista i revolucionari (lletres a Nettlau i a Robin); en segon lloc hi veiem reflectida la manera com es va esforçar d'organitzar o ajudar la campanya a favor seu, arran de la persecució de què va ser objecte per mort de les seves idees (lletres a Fabbri); i finalment un aspecte poc menys conegut que la diguem-ne "vocació" revolucionària i pedagògica, però lligat a ella: ens referim a la seva professionalitat en tant que editor (lletres o postals a F. Kupka).

Els escrits projecten, en conjunt, més llum sobre algunes característiques de personalitat d'aquest "català universal". En especial ens informen del seu poder personal de lluita i persuasió — sobre el qual tant s'ha escrit per a bé i per a mal — En especial, insistim, les lletres al gran artista Kupka posen en evidència la manera de fer del cap de l'editorial de l'Escola Moderna.

És ociós recordar que F. Ferrer i Guàrdia (1859, Alella-1909, Barcelona) torna l'any 1901 a Barcelona. I obre l'Escola Moderna i funda i finança la revista anarquista "*La Huelga General*", publicació quinzenal, el primer número de la qual surt el 15 de novembre de 1901 i que dura fins a 1903. Als efectes del contingut de les lletres, és també bo de recordar que l'home continua de freqüentar i animar els cercles lliurepensadors radicals catalans i estrangers, per bé que les seves diferències ideològiques amb l'orientació de les organitzacions franc-maçòniques de l'Estat espanyol semblen haver estat netes. Segons la seva filla, Sol Ferrer, "*ne rate pas un de ses congrès (de la Lliga del Lliure Pensament), bien que depuis des années, il ait résilié sa charge de secrétaire*" (2). Tenint en compte això, s'explica perfectament la presència de Ferrer a Roma l'any 1904 en ocasió del Congrés del Lliurepensament que s'hi celebra. Allí coneix personalment Luigi

Fabbri (1877-1935), un dels principals llibertaris "educacionistes" italians de principis de segle. Fabbri (1877-1935) va ser, segons G. Woodcock (3), animador de la revista "*L'Università Popolare*" fundada també l'any 1901 i dirigida durant disset anys per l'advocat anarquista Luigi Molinari, revista cultural influent als cercles obrers italians. Fabbri era un antic ensenyant. Va fundar i dirigir amb Pietro Gori la revista romana "*Il Pensiero*", entre 1903 i 1911, revista que criticarà l'escola burgesa, tant estatal com privada i proposarà com a alternativa una "*scuola nuova*, laica e positivista *che rifiuta l'autorità, il dogmatismo, l'apprendimento mnemotico e sviluppa le capacità di giudizio critico e il sentimento di solidarietà, he è aperta a tutti e rispettosa delle attitudini individuali*" (4).

El corrent amical establert a Roma entre Ferrer i Fabbri, l'orientació ideològica i preocupacions, com veiem, semblants, quedaran patents l'any 1906 quan el fundador de l'Escola Moderna serà arrestat el dia 4 de juny, sota l'acusació de complicitat amb Mateu Morral, el qual el dia 31 de maig havia atemptat contra la vida dels monarques a Madrid. L'escola de Ferrer a Barcelona és clausurada per ordre governativa i no rep ja a partir d'aleshores permís per a tornar a obrir, malgrat els esforços en aquest sentit dels advocats de Ferrer i de l'«staff» de l'escola Moderna prop de les autoritats (mana en aquells moments el partit liberal). Bé, el fet és que després d'una estada d'un any a la presó Model de Madrid, Ferrer va ser declarat innocent per un tribunal civil en un controvertit procés, i això malgrat la pressió dels sectors conservadors. Exactament la sentència s'esdevenia el mes de juny de 1907. El dia 12 d'aquell mes l'editor va ser posat en llibertat, un cop absolut del delictes d'encobriment de Mateu Morral, "el regicida frustrat".

En relació a aquell procés força sonat cal dir que, després de diverses temptatives dels amics de Ferrer per a trobar-li un advocat escaient (sempre tenint en compte la situació política espanyola d'aquells moments, el "rapport de forces" polític), finalment Ferrer trià durant algun temps com a defensor seu el fill de Francesc Pi i Margall, Francesc Pi i Arsuaga. Però, després, probablement influenciat per Alexandre Ler-

(1) Les lletres 14-0 de Ferrer a Fabbri van ser reproduïdes per aquest darrer a "*Il Pensiero. Revista Quincinale di sociologia, arte e letteratura*", Roma, 1-16 novembre 1909, any VII, núm. 21-22, la lletra 20 sense l'adreçada a "*El País*" i en facsímil, la lletra 14 sense els tres primers paràgrafs. La transcripció a "*Il Pensiero*" de la primera d'aquestes lletres, la de l'11 de maig de 1909 conté un error: va ser escrita a Londres efectivament el dia 11 i no pas el 14. E. Benimeli va detectar l'existència d'aquestes darreres lletres Ferrer-Fabbri a "*Il Pensiero*". Per la seva banda, R. de Jong m'indica la presència de varies d'aquestes missives al fullet de Fabbri, *Francisco Ferrer y Guardia. Ultimo martire del libero pensiero*, Roma, 1909. Tina TOMASI, *Il contestatore Francisco Ferrer a "Scuola e città"*, Firenze, núm. 10, octubre 1970, p. 445, ens diu que les lletres de Ferrer a Luigi Fabbri van ser citades per P. GORI, *Conferenze Politiche*, Editrice Moderna, Milani, 1946, p. 48; i per W. Heaford, segons M. DOMMANGET, *Francisco Ferrer, un précurseur a "Les cahiers Pensée et Action"*, Paris-Bruseles, núm. 11, juliol-setembre 1959, pp. 49 i ss.

Per altra part, totes les lletres de Ferrer publicades a "*Il Pensiero*" per Fabbri van ser publicades per l'estudiós Valdimiro Muñoz a la revista tolosana "*Cenit*" i després recollides en un fullet: MUÑOZ, V., *Correspondencia selecta de Francisco Ferrer Guardia*, suplement au "*Cenit*", núm. 198.

Podem afirmar que la principal font d'informació sobre el que li passà a la presó va ser el mateix Ferrer. Va escriure aleshores una quantitat ingent de lletres, desenvolupant una extraordinària activitat epistolar i comunicant-se amb tots els amics internacionals. Moltes d'aquestes lletres van ser presentades als diaris i revistes de l'època, i als fullets i llibres que es van confeigir sobre Ferrer i la seva escola durant els mesos i anys següents. Autors com Simarro, Canals, Orts-Ramos, etc (vegeu *infra*) reproduïxen una part d'aquests documents a tall sobretot testimonial. Sol Ferrer, a *La vie et oeuvre de Francisco Ferrer*, p. 99 i ss., reproduïx interessants lletres a C. Malato i a d'altres individus. Orts Ramos-Caravaca, a *Francisco Ferrer Guardia: Apóstol de la Razón*, Maucci, Barcelona, 1932, reproduïx lletres a Malato (I-X-09), a Mme. Albert (6-X-09), a S. Villafranca (7-X-09), al "*País*" (7-X-09), pp. 159-174.

(2) Cf. Sol FERRER, *Le véritable Francisco Ferrer*, Ed. Les deux Sirènes, Paris, 1948, p. 124, i ORTS RAMOS-CARAVACA, op. cit., pp. 164-175, amb bibliografia.

(3) *Anarchism*, Penguin Books, Harmondsworth, 1962, p. 331.

(4) T. TOMASI, *Ideologie libertarie e formazione umana*, La Nuova Italia Editrice, Firenze, 1973, pp. 262-263. Pietro Gori (1865-1911), advocat i gran propagandista llibertari. Per a ell i Fabbri, vegeu TOMASI, op. cit., pp. 269-278.

roux i enfront de l'evidència del refús a defensar-lo de diverses personalitats polítiques del moment, Ferrer va acabar prenent per advocat el republicà radical Emiliano Iglesias. Diguem també que el fiscal va ser Becerra del Toro, acusat per Ferrer de clerical fanàtic (vegeu lletra número 7). El jutge instructor responia al cognom de Valle i els tres jutges que van pronunciar la sentència absolutòria van ser Albadalejo, Ortega Morejón i Serantes. Igual que la justícia l'any 1907, la crítica historiogràfica contemporània no ha pas pogut trobar proves concludents sobre la participació i complicitat de Francesc Ferrer i Guàrdia a l'assumpte Morral, malgrat la hipòtesi de Joaquín Romero Maura (5). A mi em sembla que aquest autor es recolza massa en fonts unilaterals, l'arxiu La Cierva, per exemple, que no sembla pas un model d'informació policíaca fiable. Per altra part, diverses de les seves suposicions de base són fantàstiques i en absolut provades. Veiem-ne algun extrem: en primer lloc, Ferrer (i els (?) anarquistes) s'haurien posat d'acord amb A. Lerroix (i els seus fidels republicans) o, més ben dit, serien instrumentalitzats per aquest (ROMERO MAURA, op. cit., p. 139) per a instaurar la República tan bon punt arribés la notícia de la mort d'Alfons XIII. Ve't aquí una mostra d'història-ficció!

Per altra banda, i sempre segons Romero, el vell polític Nicolàs Estévez hauria, des del seu exili, participat activament a la preparació del cop, cosa que no té pas cap fonament (vegeu SOLÀ, op. cit., pp. 76-78). A més, la única prova donada per Romero sobre la participació de Ferrer a l'atemptat del carrer de Rohan de 1905 —que tradicionalment es relaciona amb el de la calle Mayor madrilenya— són dues indicacions a Caussanel i Malato sobre el dia de l'arribada del rei a París, de fet dues "suposades" indicacions, i el lliurament de 150 Francs a Malato a través de l'entitat Crèdit Lyonnais, lliurament efectuat el 13 de maig de 1905 (ROMERO, op. cit., p. 143). Ara bé, no oblidem que Malato era un col·laborador de les publicacions de *L'Escola Moderna*, on justament aquell any hi havia publicat *León Martín*, escrit de ficció pedagògic (SOLÀ, op. cit., p. 50). Per tant, podia tractar-se perfectament d'una cessió de diners per un treball —professional— efectuat. Sigui com sigui, no podem pas deduir de tot això res més que no sigui, com a màxim, una feble complicitat de Ferrer. Ve't aquí doncs una altra premissa que balla molt en la cadena inferencial de Romero: la complicitat, per no dir protagonisme de Ferrer i Guàrdia en l'atemptat de 1905, preludi i confirmació de la complicitat de 1906.

En fi, suprem argument que les coses no estaven pas tan clares per als acusadors, no es comprèn com els posseïdors dels documents policíacs d'origen francès o espanyol no els havien utilitzat contra Ferrer al moment oportú, o sigui durant els dos processos, per a extreure'n tot el possible suc... Per a resumir la meua opinió: la participació en el regicidi frustrat de 1905 és possible, però no pas gaire probable. La del següent intent de regicidi (1906) altament improbable, per bé que sempre possible (6). Mentrestant, i fins a tant que no siguin oferts documents i anàlisis més satisfactoris en sentit contrari, es pot considerar "justa" —amb totes les reserves que hom pot fer a la justícia "burguesa"— la sentència judi-

cial de 1907. Recordem que és precisament aquesta justícia "burguesa" (malgrat tot, molt més justa que la justícia militar) que va condemnar Josep Nakens a nou anys de presó ferma, per bé que el govern Maura el va indultar el 7-V-1908. Tot-hom sap que el "delicte" de Nakens (1841-1926, publicista incisiu i molt anticlerical, director de *El Motín* de Madrid, republicà de primera fila) va ser de no haver delatat Mateu Morral, esdevenint així, per motius de consciència, el seu encobridor.

La politització d'aquest "affaire" havia estat molt gran tant a l'estat espanyol com a nivell internacional. No costa pas gaire de comprendre-ho: la lluita dels sectors burgès radical i obrerista contra la influència social i política de l'Església catòlica es troba o acaba d'estar fa poc en els seus moments àlgid a països com França, Bèlgica, Itàlia... El lliurepensament, l'anticlericalisme aglutina a Espanya i a fora, forces progressistes que no tenen cap més punt de contacte ideològic gairebé que aquest: la voluntat de liquidar el poder real i reaccionari de l'Església (7). I, precisament, un dels cavalls de batalla de la lluita anticlerical era, en opinió de republicans, socialistes, laicistes, anarquistes..., com també dels conservadors, *l'escola*. Això contribueix també a explicar la ràpida politització internacional dels dos processos Ferrer, el de 1906-1907 i el de 1909. Ferrer va saber aprofitar la dinàmica sorgida a aquest efecte arran de la seva primera detenció per a crear la *Lliga Internacional per a l'Educació Racional de la Infància*. En efecte, des d'octubre de 1906, és a dir durant la seva estada a la presó madrilenya, escrivia a William Heaford "en lui esquisant le plan de la future fondation. Elle permettrait d'établir les bases solides de la paix future entre les nations" (8).

La circular original de la *Ligue* data d'abril de 1908. En va ser president d'honor Anatole France, mentre que Ferrer n'era el president efectiu, amb C.A. Laisant com a vice-president, i Charles Albert, de secretari general, ambdós francesos. El Comitè internacional es composava de: Ernest Haeckel (Alemanya), Giuseppe Sergi (Itàlia), Paul Gille (Bèlgica), A. Roorda van Eysinga (Suïssa). I entre els sostenidors del Comitè destaquem Sembat, Alfred Naquet, Charles Malato, Maurice Maeterlinck i Muller, Lucien Descaves, Sébastien Faure... Aquesta Lliga Internacional per a l'Educació Racional va tenir òrgans periòdics en llengua francesa (*"L'Ecole Renouée"*, el primer número de la qual va aparèixer el 15 d'abril de 1908), en llengua castellana (*"Boletín de la Escuela Moderna"*, 2a. època, el primer número de la qual va sortir a Barcelona el primer de maig de 1908), i la revista *"La Scuola Laica"* en italià. Aquesta darrera era dirigida per Luigi Fabbri. La seva publicació va durar de maig de 1908 a setembre de 1909. El seu homòleg peruà *"La Razón"* va tenir també una vida curta.

És evident que un projecte com la dita *Lliga* educativa, estesa a diferents països, havia de tenir per força dificultats de coordinació d'activitats i objectius. A Itàlia no s'accepta que *"L'Ecole Renouée"* —la que primer apareix a les esmentades revistes difusores de les idees de la Lliga— estigui massa centrada al voltant del problema de la societat i dels ensenyants francesos: *"Io avevo scritto a Ferrer che l'edizione*

(5) *Terrorism in Barcelona and Its Impact on Spanish Politics, 1904-1909*, a "Past and Present", 41, december 1968, London, pp. 130-183. Cf. Pere SOLÀ, *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, Barcelona, 1978, pp. 74-75, on discuteixo aquesta tesi.

(6) P. SOLÀ *Morral y Ferrer vistos por A. Roseil*, a "Tiempo de Historia", Madrid, any IV, núm. 43, juny 1978, pp. 38-45.

(7) En moltes ocasions, el lliurepensament com a ideologia esborrava les grans diferències doctrinals i pràctiques existents entre socialistes "científics", anarquistes i republicans radicals. Això és vàlid per a d'altres països i no només per a Catalunya o Espanya cap a 1900-1910. Els Congressos "nacionals" i "internacionals" servien per a reforçar els lligams. Vegeu els treballs d'Alvarez Lázaro i de P. Sánchez Ferré citats a la introducció d'aquesta miscel·lània. Les pàgines del *Boletín de la Escuela Moderna* es fan ressó dels celebrats a Roma (1904) i París (1905). De la repercussió directa de les directrius humanistes i pedagògiques del lliurepensament en l'ideari i pràctica innovadora de l'Escola Moderna n'he parlat a la comunicació presentada al II congrés internacional d'Història de l'Educació, esmentada a la presentació d'aquestes lletres. Perquè em fem càrrec de la barreja ideològica que presentaven aquests "congressos" n'hi ha prou a tenir present que, entre els ponents del "Primer Congreso Librepiensador: Español" (Barcelona, octubre 1910), que va retre un sentit homenatge a Ferrer, hi havia gent com Fabián Palasí, Benito Pérez Galdós, Odón de Buen, Cristóbal Litrán, Jaume Anglès, Pere Figueras, Laura Mateo, S. Pey Ordeix, Fernando Lozano ("Demócrito"), etc., a part d'Anselmo Lorenzo, que havia de desenvolupar el tema: "La pàtria del futur, admet l'existència de fronteres?": cf. *"El Progreso"*, Barcelona, 10-15 octubre 1910.

(8) FERRER, *Le véritable...*, p. 157. Pel que fa als objectius de la *Lliga Internacional per a l'Educació Racional de la Infància*, vegeu la declaració reproduïda pel *Boletín de la Escuela Moderna*, núm. 7, 2a. època, 1-XI-1908. El seu estatge social es troba aleshores al Boulevard St. Martin, 21, de París; i al comitè que en portava la gestió hi figuren dos noms que més tard seran substituïts: la secretària Henriette Meyer, reemplaçada per Charles Albert i el vocal representat de Bèlgica, J.F. Elslander, posteriorment substituït per Paul Gille.

parigina della sua rivista era troppo esclusivamente francese, e tale da non offrire troppo di utilizzabile ai lettori degli altri paesi" (9). Crítiques d'aquesta mena degueren induir a Ferrer a recordar a Charles Albert, el 6 de juny de 1909, en rebre el número 10 de "L'Ecole Rénovée" que "la Revue ne doit pas se désintéresser de la Ligue (car) ce sont les deux chevaux du même attelage". I, onze dies després, escrivint a C.-A. Laisant li deia: "Avant de quitter Paris, j'ai vu Charles-Albert et lui ai dit qu'il pouvait vous écrire pour prendre un rendez-vous concernant la Ligue. Il faudra, comme nous l'avions convenu, tenir une assemblée à ce sujet dans laquelle nous pourrions décider d'une coordination méthodique de nos projets. Cela ne pourra pas être, naturellement, avant le mois d'octobre" (10).

Ferrer pagaria la publicació material i les col·laboracions a "L'Ecole Rénovée". Pagava també, almenys en part, la publicació de la "Scuola Laica", però pel maig de 1909 volia que "els amics de la Lliga a Roma" contribuïssin més econòmicament al manteniment de la seva revista (vegeu la lletra número 14). En aquest moment, l'activitat de Ferrer i Guàrdia, en tots els terrenys, era febril, gairebé obsessiva: "Je voudrais que tous les efforts des amis dans la revue et dans la Ligue aboutissent à élaborer un plan d'éducation rationnelle qui nous servirait de modèle pour nos écoles futures" escriu a Fabbri. Li anuncia també la propera aparició d'un "second bulletin de la Ligue qui expliquera le changement de secrétaire". Aquest càrrec havia estat ocupat de bon començament per Henriette Meyer (des dels voltants d'abril de 1908), però aquesta fou substituïda a finals d'any per Charles Albert, probablement més dúctil i sensible als punts de vista de la presidència, i membre del comitè de redacció de "L'Ecole Rénovée" l'any 1909, amb el mateix Ferrer i Maurice Dubois. Pel que fa a la Meyer, recordem les seves col·laboracions al "Boletín de la Escuela Moderna", primera època (vegeu índex del citat butlletí, 1a. època, a la fi de P. SOLÀ, *Educació i moviment llibertari a Catalunya*, Barcelona, 1980, Edcs. 62; i també, del mateix autor la comunicació per a l'International Standing Conference on the History of Education (Jablonna, Warsaw), 24-27 setembre 1980: *L'introduction de la science expérimentale à l'enseignement populaire et la Libre Pensée (Catalogne. 1901-1906)*.

Entre 1907 i 1909, Ferrer passa llargs moments a l'estranger sobretot per raó de les seves activitats editorials. És així com després d'una estada a París i a Londres (de febrer a juny de 1909), Ferrer va tornar a Catalunya, però amb la intenció de no restar-hi gaire (vegeu lletra 15). Dos motius l'hi van retenir: per una banda, les malalties de la seva cunyada i de la neboda (aquesta darrera en va morir); i també la urgència d'arreglar diversos assumptes de l'editorial i d'organitzar l'edició espanyola de l'obra *L'Homme et la Terre* d'Elisée Reclus i de *La Grande Revolution* de P. Kropotkin, així com d'altres projectes editorials. A més d'aquestes publicacions de luxe, també preparava una enciclopèdia de cultura popular de 15 volums. Ara bé, i això ve a to amb la darrera part de lletres que presentem aquí, per a la il·lustració de les obres de Reclus i Kropotkin esmentades, Ferrer requereix la col·laboració del famós artista Francesc Kupka, dibuixant i pintor txec (Opocno, Bohèmia, 1871-Puteaux, 1957). Algunes dades

biogràfiques de Kupka: va estudiar a Praga; després va fixar la seva residència a París (1894). Com a pintor va ser influenciat per l'impressionisme, fauvisme, etc, i va resultar un dels pioners de l'art abstracte. Dibuixà als diaris i va il·lustrar obres d'Eliseu Reclus, Leconte de Lisle, Joseph Bédier, etc. A través de les lletres que li adreça Ferrer hom pot detectar una relació viva entre artista i editor, cosa que corrobora el grau de competència i d'implicació d'aquest darrer en la seva professió. Fou, precisament, estant més ocupat que mai que el van sorprendre els esdeveniments de juliol a Barcelona (11). El dia 26 de juliol va començar, en efecte, la vaga general provocada per la tramesa de reservistes a la impopular guerra del Marroc; vaga ràpidament transformada en insurrecció durant tota la setmana que en seguí. No cal recordar que la representació de l'anomenada "Setmana Tràgica" va ser terrible. A efectes d'aquesta presentació, hem de dir que Ferrer va ser assenyalat des del començament com a responsable material i moral dels fets. Un edicte del jutge instructor, reclamant-lo, apareix el dia 23 d'agost, mentre molts altres republicans i militants obrers són perseguïts. Les execucions sumàries ja han començat. La nit del dia 31 d'agost-1 de setembre, l'editor racionalista és detingut pel Sometent d'Alella.

Fins aquest moment havia estat amagat a una "cachette dérisoire" a la seva casa de Montgat, el Mas Germinal, distant 12 Km. de Barcelona. No era pas al graner o golfes de la casa que s'havia ocultat, sinó a un petit amagatall al costat del menjador, amagatall "dont l'entrée était masquée par la carte d'Espagne" (12). La primera perquisició de la policia havia tingut lloc el dia 11 d'agost i va durar unes dotze hores. La segona es va fer el dia 27 d'agost i es prolongà... durant tres dies i dues nits. Finalment els soldats van procedir encara a escorcolls el 4-5 de setembre. Durant aquests escorcolls es va fer de tot, fins enderrocar parets, sense arribar a trobar mai "la prueba deseada", diu un dels informes de la Causa. No sabem quasi res d'aquesta fase "criptica" o "clandestina" de Ferrer, des del dia 29 de juliol fins a la seva detenció un mes més tard. Malgrat els molt nombrosos errors de detall de Sol Ferrer, continuo creient vàlida la seva afirmació (vegeu *La vie et l'oeuvre*, p. 141, citada a la bibliografia de les notes) en el sentit que Ferrer s'havia amagat a casa seva i no a un altre lloc, encara que no exactament al graner, com ho corrobora tota una tradició familiar (via Josep Ferrer, germà de Francesc, deportat com se sap juntament amb Soledad Villafranca, A. Lorenzo, etc, a Alcañiz i després a Teruel).

A més, alguns visitants encara han vist aquest amagatall no fa pas gaire anys. Ara bé, la qüestió és la següent: qui (i com) va vetllar per ell després de la deportació dels altres habitants del Mas Germinal, arrestats el dia 20 d'agost? Cal no oblidar, entre altres coses que una part de la seva família (la qual continuava residint a la casa pairal de "Cal Boter", masia del poble d'Alella, i per tant pròxima a Montgat) no sols no compartia el seu tarannà ideològic sinó que n'eren clarament antagonistes; un dels seus cunyats militava a l'extrema dreta "clerical", al Comitè de Defensa Social. Hi ha abundants proves que els seus amics de l'estranger van voler organitzar la seva fugida, però cap d'ells coneixia exactament el lloc on s'havia refugiat.

(9) Cf. "Il Pensiero", núm. 21-22, p. 334. Vull corregir també la interpretació que donava del passatge de la lletra del 11-V-1909: "Tu as un peu raison..." (sísé paràgraf), a P. SOLÀ, *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, Edcs. Curial, Barcelona, 1978, p. 54.

(10) Cf. S. FERRER, *La vie et l'oeuvre...*, p. 129.

(11) És evident — i s'ha repetit prou — que durant la primavera-estiu de 1909 les preocupacions editorials absorbeixen l'atenció de Ferrer. I concretament el que Soledad Villafranca va dir a la seva declaració (*Causa 1909*, p. 47) després dels esdeveniments, a saber que "(el dia 26 de juliol d'editor va anar a Barcelona) con el fin de avistarse con el grabador Sr. Ureña, con el cual estaba citado desde principios de la semana anterior, así como para ver al Sr. Granada, editor y encargado suyo", ens ve confirmat per la mateixa deposició de Ferrer, el qual confessa (*Causa 1909*, p. 191) "que desde hacía más de un mes su única preocupación era, así como la de sus empleados de la casa editorial, la publicación de otra obra por entregas, continuación inmediata de la que se iba a terminar en el mes de Agosto, titulada "El Hombre y la Tierra", y que para la buena marcha económica de la casa era necesario que a la remesa de la penúltima entrega de "El Hombre y la Tierra" se incluyeran proyectos (¿prospectos?) de la obra nueva en proyecto. Como esa remesa debía efectuarse a provincias y América a primeros días de mes, como se hace todos los meses, todo mi afán era que durante el día 26 dejase yo terminado el proyecto de la obra nueva, y de ahí mis visitas a la imprenta, a los fabricantes de papel, al despacho y entrevista con el fabricante de clichés, Sr. Ureña".

(12) *Ibid.*, p. 142. La font fonamental per a tot el que es refereix al procés Ferrer de 1909 és, per descomptat, el dossier oficial imprès per compte del Ministeri de la Guerra (de l'exèrcit), *Causa contra Francisco Ferrer Guardia, instruida y fallada por la jurisdicción de Guerra de Barcelona: año 1909*, Suc. de J.A. García, Madrid, 1911.

¿Es que havia estat denunciada la nit del 31 de maig, quan es disposava a prendre el tren a Alella? Qui el va denunciar? ¿Hi havia hagut altres persones que el llibreter de Barcelona, M. Granada, que li havien refusat l'hospitalitat? (13). L'esmentat llibreter regentava la Llibreria Hispano-Americana (*Causa 1909*, p. 52).

A les seves declaracions, un cop arrestat, Ferrer es va negar per raons de "delicadesa" a confessar on havia estat amagat d'ençà de la fi de juliol. Va dir que havia cercat asil a casa d'uns amics seus i que hi havia restat fins el 31 d'agost. És evident, però que no podia pas confessar que s'havia quedat a casa seva, ja que això hauria pogut portar molts de maldecaps als seus familiars, tant als que havien estat deportats com, potser, als de la casa pairal, en el cas — molt improbable — que hi haguessin intervingut. El més probable és — insisteixo — que l'inculpat s'hagués amagat a l'amagatall domèstic abans descrit, el qual era, per altra part, un dels diversos llocs que podien "encerrar algún secreto", segons va dictaminar "a posteriori" el report militar efectuat després de l'escorcoll del Mas Germinal dels dies 4-5-6 de setembre (vegeu *Memoria sobre el registro practicado en Mongat, en el domicilio de Ferrer, por la fuerza del 4.º Regimiento mixto de Ingenieros*, a *Causa 1909*, pp. 439-445). En aquesta ocasió es va vertaderament inspeccionar "a fons" fins a l'extrem de malmenar la casa, amb perill — Ferrer se'n plany — d'enderrocar-la. Igual que el nínxol de la mina i el "velador", les voltes dels passadissos i de la galeria "pueden haber servido para el mismo fin, encerrar algún secreto, por estar cerradas las entradas con mapas (això coincideix amb la relació de Sol Ferrer), y que a no haber sido por la minuciosidad con la cual llevó a cabo el registro el Sr. Juez instructor hubieran pasado desapercibidas, como ocurrió a otro organismo que anteriormente al judicial había ya practicado otros registros" (p. 445). Es reconeix doncs que els anteriors escorcolls no havien estat prou complets. Però tampoc hi ha en aquest informe cap indicació prou explícita en el sentit que l'inculpat s'hagués colgat a un lloc concret. Admetent-ne, però, la possibilitat, el més lògic era d'incriminar la mare de Soledad

Villafranca, Josefa de los Arcos — 66 anys —, la presència de la qual al Mas Germinal havia estat sol·licitada per la seva filla. La coartada de Josefa de los Arcos: ella s'hi trobava des del dia 21 *per cuidar* un dels nebots de Ferrer (recordem que els habitants del Mas Germinal havien estat deportats el dia 20). I com que les altres dues perquisicions efectuades a altres cases (*Causa 1909*, pp. 238, "registro Casa Genís", p. 247, "registro casa Alcalde Premià") no havien donat cap resultat, calia insistir prop de la mare de Soledad Villafranca, la qual — li en depenia la pell — negà que Ferrer hagués romàs allí (*Causa 1909*, pp. 243-244, p. 566, amb un error de data: no és pas el dia 25 sinó el dia 21 de setembre). Els interrogadors s'esforçaven de treure-li *com podia ser* que se li haguessin ocupat a Ferrer quan va ser agafat efectes (màquina fotogràfica, diners "según rumores") trobats o localitzats a l'anterior registre al Mas. Però la bona senyora fugí d'estudi. La *causa* palesa que els militars no van insistir; és evident que el seu principal objectiu era trobar proves grosses de la participació dirigent de Ferrer als avalots, i això el més ràpidament possible. Per altra part, Josefa de los Arcos, possiblement assessorada, va fer ús d'un recurs que en aquelles circumstàncies va ser de provada eficàcia per a molts inculpats (republicans radicals sobretot): la difamació pública de l'amic de la seva fill (vegeu ORTS RAMOS CARAVACA, citat a les notes, p. 121: declaracions de J. de los Arcos a "El Liberal" octubre — data ? — 1909). De passada, diguem que les dates i el nombre de registres a casa de Ferrer que indica aquest llibre, pp. 121-122 són inexactes.

Sobre el desenllaç de la història ja se n'ha dit prou: el 9 d'octubre va tenir lloc el consell de guerra a Barcelona. Ferrer va ser condemnat a mort i executat el dia 13, davant de la protesta dels medis liberals, obreristes i progressistes de tot el món (14).

Les lletres que transcrivim a continuació han estat transposades sense efectuar pràcticament cap modificació. Només he suprimit l'accent ortogràfic castellà damunt de les preposicions *a* i *o*, tant a les lletres com a les cites en castellà que contenen. La raó n'és que en castellà actual ja no s'accentuen.

(13) Cf. Ch. MALATO, *L'Assassinat de Ferrer*, p. 12-13.

(14) Pel que fa a les conseqüències de l'execució o assassinat legal de Ferrer i Guàrdia i la formació del "mite ferrerista", a part de l'imprecindible Joan Connelly ULLMAN, *La semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*, Edcs. Ariel, Barcelona, 1972, pp. 551-564, cf. P. SOLÀ, *Francesc Ferrer...*, pp. 113-150. Ve't aquí un bell tema d'estudi socio-polític i històric, sobre el qual res a fons s'ha fet i que tan sovint ha estat esmentat per tots els tractadistes: em refereixo a l'extraordinària magnitud de la protesta internacional a l'execució de Ferrer que va fer dir a un autor com A. LEONETTI (*L'Italie — des origines à 1922 —. Mouvements ouvriers et sociaux. Chronologie et Bibliographie*. Les éditions ouvrières et socialistes, Paris, p. 109): "Tandis que la Parti Socialistes (italien) et la Confédération hésitent sur la forme à donner à la protestation contre la venue du Tsar en Italie, à l'annonce de l'execution de Francisco Ferrer au Château de Monjuich (13 Octobre), la grève générale SPONTANÉE se déclenche en Italie, du Nord au Sud, exemple unique de SOLIDARITÉ INTERNATIONALES et de SENSIBILITÉ POLITIQUE" (les majúscules son fetes meves, P. Solà). I sense arribar al paroxisme d'aquest país o França o Bèlgica, la protesta fou viva als llocs més impensats del món. P. SOLÀ (1985): "Fusilamiento de Ferrer Guardia", *Historia y vida*, n.º 211, pp. 30-48.

LETTRE A MAX NETTLAU

1.º Diciembre 1901 (1) (a)

La Huelga General

Rambla de las Flores, 88 Barcelona (b)

Estimado amigo:

Terminado el primer mes de nuestra publicación nos permitimos remitirle un cheque de diez francos por un artículo suyo. No es que pretendamos pagar su trabajo ni que creamos ser preciso para obtener original suyo. Deseamos ayudar a los compañeros en la medida de nuestras fuerzas.

Un abrazo cordial de su affmo. amigo y de L. (c).

Francisco Ferrer

Su artículo prometido se hace esperar mucho. ¡Animo! y vengan luego otros.

LETTRES A LUIGI FABBRI (2-20)

Cárcel Modelo. Madrid

Sábado 29-9-1906 (d)

Amigo Fabri (e):

Hace tiempo le escribí una tarjeta postal dándole las gracias por todo lo que usted hace por mí.

Ayer recibí Avanti! del día 9 y I Lavoratori del Mare de Genova del día 15 que me envió el amigo Carlos (2).

En el Avanti! hay un error que leí ya en otros periódicos de Italia. El error consiste en atribuirme a mí el delito de encubridor de Morral. No, yo no fui encubridor de Morral porque desde que se marchó de Barcelona el 20 de Mayo yo no le vi más. Hay seis personas acusadas de encubridoras porque lo ocultaron en Madrid el día 31 de Mayo, después del atentado, y las 6 personas han confesado su delito?

Pero a mí no se me acusa de nada más que, por haber sido amigo de Morral, se presume que yo debía saber y conocer sus proyectos de atentado.

Es absurdo porque yo lo ignoraba todo (3).

Pero el jesuitismo, como usted escribió con mucha razón, se ha servido de esta coincidencia para hacerme detener, embargar mis bienes y pedir ahora pena de muerte.

El propósito del jesuitismo es obtener una condena cualquiera y hacerme pagar todos los gastos del proceso para quedarse con mi dinero e impedir de esta manera la vida de la Escuela Moderna (4).

Je ne sais pas si vous comprenez mieux l'espagnol que le français. Vous me direz, n'est-ce pas?

Je suppose que Charles vous a écrit vous priant d'envoyer un journal qui parlerait de moi à chacune des trois adresses qu'il vous aura donné.

Si ce n'est pas abuser de votre bonté, mon cher ami, aimerais aussi que vous m'envoyiez directement deux exemplaires de chaque journal qui parlera de mon procès. Il y en aura un pour mon avocat et un autre pour le ministre de la Justice?

Au revoir mon cher ami, car j'irai vous voir à Rome lorsque l'on m'aura remis en liberté!

Je suppose que vous recevez España Nueva. Ce que vous pouvez lire dans le premier article signé un abogado est la vérité (5).

Un juge a offert de l'argent à un avocat-journaliste pour écrire des articles contre moi et il lui a mis le dossier à sa disposition lorsque personne pouvait le voir, pas même mon avocat.

Ce n'est pas monstrueux?

F. Ferrer Guardia

Cárcel Modelo. Madrid.

Cárcel Modelo. Madrid

Mardi 9-10-1906 (f).

Mon cher ami

Je viens de recevoir la carte postale que vous avez écrit à l'administration de l'Ecole Moderne et je confirme la lettre que je vous ai envoyé il y a quelques jours (6 ou 7).

Je n'avais jamais voulu donner une photographie aux journaux qui me l'avaient demandée, mais la police a été plus généreuse que moi. Elle a distribué des copies de celle que l'on m'a pris dans cette prison, malgré que l'on m'avait promis qu'elle n'en sortirait pas. Toujours honnêtes les policiers!

Je vous envoie donc une copie publiée dans la revue Nuevo Mundo et une gravure d'une Salle de l'Ecole et d'un groupe de professeurs. Merci de tout ce que vous faites. Le paquet des journaux est entre mes mains: Il pensero (deux), Avanti! L'Independent etc. Merci et merci (6).

Je vous envoie deux ou trois journaux d'ici qui ont publié des télégrammes au sujet des réunions provoquées par vous et vous recevrez El Progreso de Barcelona qui est le seul journal qui publie avec amour tout ce qu'on lui envoie. En plus, son directeur, le député Lerroux mène une campagne active en faveur de la vérité de mon affaire. Il a publié plus de 20 articles. C'est malheureux, n'est ce pas, d'être obligés de travailler pour faire triompher la justice! Elle devrait se suffire d'elle même: (7).

Mais malheureusement les jésuites travaillent pour étouffer sans relâche la vérité et la liberté. Ils sont très forts en Espagne. Depuis la Restauration des Bourbons, en 1874, ils sont les maîtres de la Maison Royale et de là, par leur influence, ils ont introduit leurs créatures dans toutes les administrations publiques. La Justice, l'Armée, l'Instruction publique, etc., tout est entre leurs mains.

Et ce qui est pire c'est que les hommes qui se disent radicaux, même républicains sont presque tous des cléricaux. Soit pour contenter leurs femmes ou leurs grandes mères vont tous à la messe et aux processions.

Ce (pour) (8) vous dire la difficulté que mes amis ont à travailler pour moi. Toutes les portes leur sont presque fermées. Quan(d) (h) un journal républicain publie des choses à ma faveur il reçoit tout de suite des visites très puissantes pour le prier de ne pas continuer; et la plupart cèdent à des prières ou à des menaces.

Même des ministres qui se disent anticléricaux courbent la tête devant une recommandation de la reine mère, la fanatique à lier, ou même du confesseur de madame la ministre... (8)

C'est dégoûtant.

Cela ne fait rien.

Jes suis innocent et je lutterai toujours sans me lasser pour la libre pensée et pour l'enseignement rationnel et scientifique, sans religion d'aucune sorte ni d'autres préjugés patriotiques ni sociaux.

Tout pour l'émancipation morale, intellectuelle et matérielle du genre humain.

Cordialement à tous les amis

F. Ferrer

Cárcel Modelo. Madrid

Mardi 23-10-1906 (i)

Mon cher ami,

Merci toujours de ce que vous faites. J'ai reçu les journaux.

Les juges n'ayant pas des preuves contre ma culpabilité ils cherchent à savoir seulement si je suis ou non anarchiste. Il paraît que cela leur suffit pour me faire condamner. Ils cherchent à savoir même si je tutoie ou non les personnes comme si cela était une preuve de culpabilité!

Je puis vous donner deux nouvelles aujourd'hui mais je vous prie de ne pas les publier comme venant de moi. Il vaut mieux que les journaux ne publient pas des lettres de moi.

La première nouvelle c'est que les jésuites ont réussi à (ce) (i) que l'Ecole Moderne ne s'ouvre pas.

Quoique nous nous sommes mis en règle avec la loi, quoique le gouvernement avait autorisé l'ouverture de nouveau, nous n'avons pas pu l'ouvrir encore et nous ne savons pas si nous pourrions l'ouvrir jamais.

Les jésuites sont les maîtres de l'Espagne.

Aussitôt qu'ils ont su que l'Ecole Moderne allait être réouverte ils ont écrit des articles indignes dans la presse cléricale, du modèle de celui que je vous envoie (9), et ils ont fait pression au gouvernement ayant la reine mère à leur disposition, pour (qu') (j) il ne nous accorde pas la permission de l'ouvrir.

Et ils ont réussi. Le gouvernement nous donne des excuses, des mots, des paroles pour nous faire patienter, mais rétire du balcon les écritaux annonçant l'Ecole.

Voilà où nous en sommes avec notre gouvernement soi disant libéral, anticlérical même.

La seconde nouvelle est que les jésuites font courir le bruit de ce que je veux m'échapper de la prison. On a doublé les gardes auprès de moi. Depuis le 22 septembre que le fiscal avait demandé la peine de mort je suis sous le régime des condamnés à mort, quoique il n'a demandé que 16 ans de baigne, après réflexion faite. J'avais toujours un garde qui ne me quittait une seconde; maintenant j'ai deux: un qui m'accompagne partout et l'autre qui nous surveille tous les deux.

On dit avoir peur que j'achète les gardes et que je me sauve, malgré que j'ai dit plusieurs fois au directeur de la prison que si je trouvais un jour toutes les portes ouvertes et sans gardes je ne me sauverais pas, ne voulant pas fuir, n'ayant pas besoin de me sauver étant innocent.

Mais il faut faire croire au public que je veux me sauver, parce que le public croira ainsi que je suis coupable...

Voilà la nouvelle infamie des jésuites. Ils veulent tromper l'opinion. D'ailleurs c'est son métier celui de tromper les gens. Ils vivent de cela, rien que de cela.

Vous seriez bien aimable d'envoyer les journaux italiens qui parleront de mon affaire aux trois juges qui doivent me juger, dont les adresses suivent. Mais je vous prie de ne pas leur envoyer journaux qui contiendraient des mots, des injures, etc. Rien que des faits, rien que des raisons. Tous ceux que j'ai reçus sont bien, excepté pour les juges La propagande de Naples. Voilà les trois adresses:

- D. José García y Romero de Tejada

Postigo de S. Martín, 3 y 5. Madrid

- D. Tomás Albadalejo

Calle Valverde Figueroa, 5. Madrid

- D. José Ortega Morejón

Calle Valverde, 36. Madrid

Merci, mon cher ami, et merci à ceux qui s'occupent de moi. Cordialement à tous.

F. Ferrer

Je vous prie une carte postale accusant réception de cette lettre. Ecrivez-moi directement (10).

Cárcel Modelo. Madrid
Vendredi 26-10-1906 (k)

Mon bien cher ami,

J'ai reçu hier votre belle et fraternelle lettre du 21. En la lisant je pensais que la sympathie que j'ai sentie pour vous à Rome lorsque je vous ai connu lors du Congrès de la librepensée, n'était pas aveugle. Vous la méritiez, mon cher ami (11).

Au même temps qu'à vous j'écris à Monsieur Morello à La Tribuna et à l'administrateur de l'Ecole pour qu'il vous envoie une collection de nos livres et chants (11 bis). Je recom-

mande aussi à un ami de voir s'il pourra obtenir les originaux du portrait et salle de l'Ecole. Lorsque j'aurai une réponse je vous la ferai parvenir.

Je vous ai écrit il y a trois ou quatre jours vous expliquant deux nouvelles choses. Je suppose que la lettre vous sera parvenue.

Est-il nécessaire que je vous dise toute ma reconnaissance pour ce que vous avez fait et faites encore? Non, n'est-ce pas? Entre des vrais amis les remerciements sont inutiles, je crois.

Vous avez très bien fait de garder pour vous les critiques que je faisais des hommes republicains de par ici.

L'article de Avanti! si gentil, que vous signez "Adamas" va être traduit et publié dans Progreso de Barcelona. Je vous fais envoyer tous les Progresos qui parlent de mon affaire et je vous envoie tous les journaux de Madrid qui en parlent aussi. Vous aurez reçu deux fois El Imparcial journal monarchique, très important, qui a publié des télégrammes de Rome rendant compte de la propagande italienne en ma faveur.

J'espère être libre en janvier, époque où aura lieu mon procès d'après ce que l'on dit.

J'espère être acquitté! parce que je suis innocent et tous les amis d'ici le croient aussi. Mais, el y a un mais.

Figurez-vous que j'aurai trois juges et mon sort dépendra de deux. Seront ils des hommes justes ou des hommes passionnés?

Seront ils des hommes disposés à faire plaisir à la maison royale et surtout à la reine mère?

Ont ils des idées religieuses et en sont ils fanatiques?

Une pression d'en haut pourrait-elle avoir du poids?

Vous voyez, mon cher ami, que mon cas est de ce qu'il y a de plus problématique.

Il ne s'agit pas de penser si je serais bien ou mal défendu, non. Mon sort dépend de la volonté de deux hommes. Je serai acquitté si ces deux hommes sont fermes et justes, s'ils n'écourent pas autre chose que la raison, la vérité et la justice.

Mais pouvons nous demander cela à des hommes qui sont peut-être pleins de préjugés comme la plupart?

Je l'attends tout de la pression extérieure

Cordialement à vous et à tous les amis

F. Ferrer

Carcel Modelo. Madrid
Viernes 9-11-1906 (l)

Muy querido amigo:

Recibo su gratisima del día 4 y tomo nota de todas las cosas buenas y amables que en ella me dice. Gracias, amigo querido.

Confirma mi postal de anteayer en la que le acusaba recibo de su voluminoso paquete de periódicos.

He comprendido bien que a los otros señores les envía Vd. solamente los diarios que recibo yo dos.

Bien, amigo mío, muy bien.

Comprendo perfectamente su italiano, lo leo sin dificultad alguna.

Esté Vd. tranquilo sobre mi estado físico y moral.

Gozo de una salud inmejorable y tengo ánimo para vender a una docena de personas. Nada me asusta, nada me hace miedo. Seguro de mi inocencia no he sufrido ni un segundo de abatimiento.

Al contrario, doy cada instante millones de gracias a los jesuitas porque, con mi prisión y sus iniquidades, laboran ardentemente por la Escuela Moderna y, en consecuencia, por la enseñanza racionalista mundial.

¡El porvenir es nuestro, amigo querido!

Cordialmente a todos

Francisco Ferrer

He rogado la publicación de lo que dice El Messagero referente al Imparcial. Salud a todos.

Cárcel Modelo. Madrid
Lunes 19-11-1906 (m)

Querido amigo: Continúa la lucha entre los jesuitas representados por el fiscal Becerra del Toro y el espíritu liberal del mundo entero.

El ministro de Gracia y Justicia, conde de Romanones (12) ha nombrado al sociólogo y eminente criminólogo Rafael Salillas director de la Cárcel Modelo, el cual ha hecho retirar inmediatamente los vigilantes que a mi guarda estaban destinados y la luz que en mi celda había toda la noche (13).

Otra victoria del espíritu liberal es la devolución del gobierno francés sin haberlos ejecutado los cuatro exhortos que Becerra del Toro había enviado a París para el embargo de mi casa (14).

El gobierno francés no ha querido ser un instrumento de los jesuitas españoles.

Dicese ahora que Becerra del Toro tiene la intención de volver a pedir la pena de muerte el día del proceso. Está visto que el fanatismo conduce a la locura (15).

Mientras tanto la agitación en favor de la Escuela laica aumenta y cunde por todas partes. ¿Qué más puedo desear? Nada.

Vengan pues jesuitas fanáticos que nos ayudarán en nuestra labor de emancipación general.

No extrañe no se haya publicado todavía la protesta de Il Messaggero contra El Imparcial. Los diarios no quieren publicar cosas en contra de un colega, parece.

A todos los amigos y a Vd. querido mío, mis afectuosos saludos,

F. Ferrer

4-10-1907 (n)

Queridísimo amigo: Recibo en ésta la postal escrita después del casamiento. A Bianca y a tí nuestros sinceros votos de amor siempre creciente (16).

12-12-1907 (o)

Mi querido amigo: Aun no hemos decidido el modelo de la revista (17). He pedido a P. Gille que te lo envíe de Bruselas así que se haya escogido (18).

Sergi (19) y Cianette (20) prometen su colaboración. El último pide ser secretario de la Liga. Más tarde le contestaremos. Salgo el 14 para Barcelona, calle de Cortes, 596.

Un cordial abrazo de tu

F. Ferrer

2-16-1908 (p)

Mon cher ami,

J'ai reçu le premier numéro de la Scuola Laica. Je voudrais en recevoir 6 exemplaires de chaque numéro et je te prie d'en faire envoyer 2 exemplaires à l'École Rénovée, rue de l'Orme à Bruxelles et 2 exemp. à Boletín de la Escuela Moderna, Cortes, 596, à Barcelona. Tu recevras par la poste les 75^{fr} pour le second numéro. Voici deux adresses d'adhérents à la Ligue que nous ont écrit avec beaucoup d'enthousiasme et à qui vous pourriez envoyer la Scuola Laica pour la leur faire connaître:

Signore Antonio Serra-Pontis, prof. à Bra (Cunco)

Signore Pier Mario Rovida, 45, Via Viagerano à Milano.

J'espère que toi et les amis vous travaillerez tous pour que La Scuola Laica devienne une revue de premier ordre.

Bien cordialement

F. Ferrer

Hotel Pujade
Amélie-les-Bains (p.o.)
Le 11-8-1908 (9)

Mon cher ami,

Tous mes souhaits de bonheur pour la petite Luce et ses parents. Que Bianca se rétablisse vite et bien!

Je n'ai pas reçu de réponse à ma lettre. Demain je t'enverrai ce qui est convenu.

Bien cordialement à tous les trois.

F. Ferrer

Cortes, 596, Barcelona (r)
1-10-1908

Mon cher ami,

Je viens de recevoir de Mongat la Scuola Laica n.º 6 et n.º 5 que j'avais déjà reçue à Amélie-les-Bains (21). Je ne puis te promettre de trouver des collaborateurs pour le Pensiero n'en trouvant pas pour l'École Rénovée. A propos du Pensiero nous ne le recevons pas à l'administration de l'Homme et la Terre, Cortes 596, Barcelona.

Quand au projet de t'en aller vivre à Jesi je l'approuve. J'approuve aussi que tu sois l'éditeur de la Scuola Laica et tu peux compter à recevoir les 75 fr jusqu'à mois d'avril. J'espère pouvoir continuer après cette date mais nous en causerons plus tard.

Bien d'amitiés à ta compagne à Cancelloni et à toi (22).

F. Ferrer

Signore Luigi Fabbri
Rivista Scuola Laica
à Jesi (Marche) Italia
10, Montagne St., London, W.C., 4-5-1909 (s)

Mon cher ami,

Je confirme le petit mot envoyé avec les 75 frs avant de quitter Paris. Me voilà ici pour quelque temps. J'attends de tes nouvelles.

Fraternellement à toi

F. Ferrer

10, Montagne Street
London, W.C.
11-5-1909 (t)

Mon cher ami,

A la vue de ta lettre du 5 que je vien de recevoir ici je te répons tout de suite que mon intention a toujours été de t'envoyer les 75 frs. par numéro jusqu'à terminer l'année. Je te demandais seulement de voir s'il y aurait lieu pour l'avenir de chercher une combinaison avec les amis de la Ligue à Rome pour que je puisse continuer à vous aider à la publication de la Scuola Laica, mais avec un peu moins d'argent.

Je te remets ci-joint un chèque contre le Crédit Lyonnais de Paris, de 225 frs. montant des trois mois qui me manquaient à payer.

El faudrait profiter des ces numéros qu'il te manque à publier pour, d'accord avec les amis de Rome, rendre forte la Section italienne de la Ligue en cherchant à faire beaucoup d'adhérents et pour la seconde année de la Scuola Laica je pourrai vous aider 50 frs. par numéro.

Je voudrais que tous les efforts des amis dans la revue et dans la Ligue aboutissent à élaborer un plan d'éducation rationnelle qui nous servirait de modèle pour nos écoles futures; et je voudrais surtout que l'on nous signale tout livre scolaire italien qui pourrait être considéré comme un parfait livre de texte, ainsi que demander à quiconque en

serait capable de nous proposer la confection d'un livre utile à remplacer les mauvais qui existent aujourd'hui, car mon intention est qu'aussitôt que ma situation économique sera rétablie, compléter la bibliothèque scolaire de l'Ecole Moderne de Barcelone avec les livres que l'on pourrait me proposer et que je trouverais bons, et d'accord avec les Sections de la Ligue faire des éditions avec la langue du pays où la propagande de la Ligue aurait été assez répandue parmi les instituteurs.

On est en train d'imprimer à Paris un second bulletin de la Ligue qui expliquera le changement de secrétaire et priera tous les amis de se remettre à l'ouvrage avec ardeur et amour pour nos idées émancipatrices (22 bis).

Tu as un peu raison pour ce que tu me dis de l'Ecole Renouée mais ça n'y fait rien. Quand on ne peut pas faire les choses soi-même cela ne va jamais bien. Cependant tu peux prendre de l'Ecole Renouée pas mal d'articles bons à traduire. Des quatre ou cinq numéros chaque mois tu y trouveras plus qu'il n'en faut pour la Scuola Laica.

Du courage donc et formez vite une grande Section Italienne de la Ligue.

De coeur à toi et à tous les amis

F. Ferrer

Monsieur Luigi Fabbri

Revista Scuola Laica, à Jesi (Marche) Italia
22-6-1909 (u)

Mas Germinal, Mongat (Barcelone) Spagna

Mon cher ami,

J'ai quitté Londra la semaine dernière et voilà ici pour quelque temps. J'attends donc de tes nouvelles.

Cordialement à toi

F. Ferrer

A Signore Luigi Fabbri

Rivista Scuola Laica à Jesi (Marche) Italia

Mas Germinal 4-7-1909 (v)

Montgat (Barcelone)

Mon cher ami,

Je n'ai pas reçu le n.° 4 de la Scuola Laica ni ta lettre à carte dont tu me parles. Je n'ai que le n.° de Jemmaio n.1 et celui de Febbraio n.° 2.

Tu peux m'écrire ici.

Cordialement à toi

F. Ferrer

Señorita Bianca Fabbri

Rivista Scuola Laica

à Jesi (Marche) Italia

18-7-1909 (w)

Mas Germinal Mongat (Barcelone)

Muy Señora Mía: Gracias mil por haberme enviado los números 3 y 4 de la Scuola laica.

¿Seríame posible recibir el libro *Scienza dell'educazione* de Roberto Ardigó? Pagaré lo que cueste.

No es urgente (23).

Fraternalmente suyo

F. Ferrer

Carcel Celular, 4.ª galería, n.º 3d, Barcelona 3-10-1909 (x)

Mon cher ami,

J'aimerais bien recevoir des journaux italiens, qui parlent de mon affaire et puissent intéresser mon avocat. C'est

très urgent, car je vais être jugé dans très peu de jours. Je n'ai encore rien lu, étant sujet à toute sorte de misères de la part de ceux qui gouvernent. On ne me permet pas d'avoir pas même un sou pour acheter un journal. On a enlevé mon costume et on ne me permet pas de me servir des miens, qui sont chez moi parce que tout a été saisi. L'on m'a habillé en apache pour m'humilier et faire avoir mauvaise opinion de moi au juge, au tribunal et à toutes personnes qui me voient. Mais comme je suis innocent, et mon avocat le prouvera, je me moque de toutes les misères que l'on me fait. Je serai libre dans peu de jours. Bien des choses à tous les amis de la Ligue. De coeur à toi (24)

F. Ferrer

Cárcel Celular 6-10-1909. Barcelona (y)

Mon cher Fabbri:

Je confirme ma postale.

Avant hier le juge a fini la lecture de mon dossier à mon avocat et à moi: il n'y a aucune charge contre moi (25).

Le juge avait fait demander à tous les prisonniers de la Catalogne (3000) s'ils me connaissaient, s'ils avaient reçu de mon argent ou de mes ordres. Aucun a dit oui.

Il a fait une enquête rigoureuse là où l'on disait que j'étais allé diriger des troubles. Personne n'a pu rien affirmer. La police a fait deux registres chez moi, un qui a duré 12 heures (le 11 août-ils étaient (y') 21 individus) et l'autre qui a duré 3 jours et deux nuits (6 individus) le 27-29 août, et puis un registre par deux officiers du corps du génie militaire avec des soldats lesquels m'ont presque démoli la maison sans que les uns ni les autres aient rien trouvé contre moi.

Et en fin, voyant le juge qu'il ne trouvait rien du tout nulle part prouvant ma culpabilité, il a écrit à Mr Ugarte, le Fiscal du Tribunal Supremo de Madrid, qui avait affirmé être moi le directeur de la rébellion de Barcelone, lui demandant des preuves de son affirmation et celui-ci a été forcé de répondre avouant qu'il l'avait affirmé en se faisant écho de l'opinion générale de Barcelone!!! (26)

C'est scandaleux, n'est ce pas.

Il faudrait donc, mon cher ami, rendre publics ces faits. Que la presse italienne s'en fasse le plus grand écho possible et ainsi elle servira à la justice.

Mon avocat est sûr de mon innocence et par conséquent de mon acquittement quand aux faits, mais il a peur que le mauvais ambient qu'il y a contre moi, en Espagne, dû à ce que la presse cléricale a la liberté de tout dire contre moi et la libérale ne peut rien dire en ma faveur, et craint que le tribunal soit imprégné de cette mauvaise opinion, fausse contre moi.

Il faut, donc, faire changer cette opinion en publiant les faits.

Envoyez lettres et journaux à mon défenseur:

D. Francisco Galcerán Ferrer

Capitán de Ingenieros

Cortes, 648, 2.º, 2.ª

Barcelona.

A tous de coeur et merci

F. Ferrer

Je viens d'apprendre que le juge a refusé une collection de livres de l'Ecole Moderne, qu'il demandait pour se renseigner, à mon défenseur, prétextant que toute ma maison éditoriale est saisie, ainsi que tous les effets me concernant.

On difficile donc ma défense (27).

7-10-1909 (y'')

Mon cher Fabbri,

Voici la lettre que je viens d'adresser au directeur du País de Madrid et que j'aimerais bien qu'elle fusse (s) publiée en

Italie pour faire connaître la vérité au plus de monde possible. Merci d'avance pour tous que vous pourrez faire. Je me sens très fort, très confiant et j'attends mon acquittement.

A tous de coeur

F. Ferrer

*Remittir diarios y cartas a mi defensor: D. F. Galcerán
Capitán de Ingenieros - Cortes, 648, 2.º, 2.ª, Barcelona*

Cárcel Celular, Barcelona 7-10-1909

Señor Director de El País, Madrid (28)

Muy Señor mío y de mi aprecio: Solamente ayer, después de 6 días de haberseme levantado la incomunicación, me ha sido permitido leer la prensa que venía reclamando desde el 1.º día, y al enterarme de las enormidades que se han impreso a mi referencia, me apresuro a mandarle esta rectificación, suplicándole me haga el grandísimo favor de publicarla en su digno periódico.

Empezaré diciendo que no es cierto hubiese tomado yo parte alguna, ni como director, ni como actor, en los sucesos de la última semana de Julio. Ningún cargo hay en los autos en contra mía.

Y no es que el juzgado haya estado ocioso durante todo ese tiempo en busca de pruebas de mi culpabilidad. Primeramente hizo interrogar a unos tres mil presos que según parece ha habido en toda Cataluña, preguntándoles si me conocían o si habían recibido dinero u órdenes mías: ninguno pudo contestar afirmativamente.

Luego se hizo una muciosísima investigación en los pueblos de Mongat, Masnou y Premiá, donde se decía que yo lo había revuelto todo, preguntando a las autoridades, mayores contribuyentes y a cuantas personas pudieran estar en situación de poder ayudar a la justicia, sobre la participación que yo hubiese tomado en aquellos acontecimientos; porque se habla mucho en los autos de una partida armada, de tiroteos, de dinamita, de explosiones, de una tartana que andaba constantemente entre Mongat y Premiá y de unos ciclistas que continuamente llevaban las órdenes mías a los insurrectos. Todo el mundo afirmaba esto; pero nadie, ni una persona siquiera, ha podido declarar al juez haber visto la partida de hombres armados, la tartana, los ciclistas, ni oído los tiros ni las explosiones. Todos hablaban por haberlo oído decir.

No hallándose pues prueba en contra mía, mandó el juzgado practicar otro registro en mi casa de Mongat, a pesar de haber hecho ya dos anteriormente: uno el día 11 de Agosto por una veintena de policías y Guardias Civiles, que duró unas doce horas y otro dieciseis días después, el 27, por seis policías que duró tres días y dos noches, ordenado, según confesión de uno de los policías, por más de 400 (cuatrocientos) telegramas del Ministro y de cuyo registro habrá mucho que decir; pero esta vez el juez lo hizo practicar por dos señores oficiales y varios soldados del digno cuerpo de ingenieros, quienes, durante dos días, sondearon los muros de la casa y de sus dependencias, demoliendo cuanto les pareció conveniente para el objeto de su misión, levantando planos de la casa y de las minas de agua exploradas, pero no encontrando, igual que los anteriores registros, la prueba buscada.

No sabiendo ya el juzgado donde hallar esa dichosa prueba, tuvo la feliz ocurrencia de dirigirse al Señor Ugarte, que había estado en Barcelona por orden del gobierno para hacer una información de los sucesos, suplicándole tuviera a bien informarle de cuanto pudiese ser útil a la justicia; y el Fiscal del Tribunal Supremo (Ugarte) contestó, muy compungido, que si dijo a un periodista que Ferrer era el director de todo, no hizo otra cosa que hacerse eco de un rumor general en Barcelona; es decir que, como la gente de Premiá, lo había oído decir. Esta fue la última diligencia del juzgado.

¿Qué le parece a Vd. señor Director? ¿Es esto serio ni digno de España? ¿Qué no se podrá decir ya de nosotros?

He de añadir vehemente protesta contra la conducta de la policía, que si en el proceso de hace tres años en Madrid se condujo de manera inadmisiblemente llegando hasta falsificar documentos con afán de perjudicarme, esta vez ha hecho cosas todavía peores que se conocerán el día de la vista.

Protesto de que se me quitaran mis ropas todas vistiéndome con otras humillantes, caso nunca visto por los mismos empleados que lo efectuaron, mandándome así a proesencia de los dos jueces de instrucción (he tenido dos) y ante el personal de la cárcel. La última vez que vi al juez reclamé en vano un traje de los que tengo en casa para el día de la vista a fin de presentarme dignamente ante el tribunal, rehusándoseme por estar embargados también mis vestidos. Ni un par de pañuelos de bolsillo pude obtener.

Otra protesta he de hacer todavía por haberme tenido durante el mes que duró la incomunicación en un calabozo de los que llaman de rigurosos castigo, el cual reúne tan malas condiciones higiénicas que, de no gozar yo de una buena salud a toda prueba y de no haber poseído una voluntad que se sobreponía a todas esas miserias humanas, no habría llegado con vida al final de mi incomunicación.

Por fin dirijo un ruego a todos los señores directores de periódicos, no tan sólo republicanos y liberales sino a todos los que por encima de toda pasión política o religiosa, alberguen una recta conciencia de justicia, suplicándoles la reproducción de esta rectificación y protestas para con ello desvanecer algo la mala atmósfera que sin razón se ha hecho en mi contra y facilitar así la tarea de mi defensor ante los jueces que muy pronto me han de juzgar.

Mil gracias anticipadas para Vd. Señor Director y cuantos me sirvan atender mi ruego, siendo de todos ss. (29)

F. Ferrer

LETTRES À FRANÇOIS KUPKA

**Mas Germinal
Mongat (Barcelona)
Le 22-6-1909 (a')**

Mon cher ami,

Je suis très content de votre promesse qui nous permettra d'imprimer fascicule fin Juillet (30).

Je n'ai pas d'idée pour le dessin de couverture. D'ailleurs je ne veux pas chercher, préférant vous laisser toute liberté d'initiative.

Pensez-vous nous donner aussi, pur ce premier fascicule-prospectus un grand dessin pour le livre premier et un en tête du chapitre I? Je le voudrais bien si vous avez le temps, mais gardez toute liberté pour faire ce que vous croirez le mieux.

Je vous demandais de choisir la couleur du papier de la couverture. Quand au prix du papier nous arrangeront cela avec mon administrateur. Nous vous renverrons demain les albums Dayot, vous laissant aussi toute liberté dans le choix des reproductions à faire (31).

Il est bien entendu que les dessins originaux seront aussi à votre disposition pour l'exposition dont vous me parlez.

Cordialement votre

F. Ferrer

Nous avons laissé à l'Hotel du Passage Jouffrou, Boul^d Montmartre, le paquet des albums Dayot sur l'an 1830 et 1848. Ils sont enveloppés dans le même papier que vous nous les avez remis et votre nom y est dessus.

Demandez-les au bureau de l'Hotel.

5-7-1909

Mas Germinal

Mongat (Barcelona) (b')

Mon cher Kupka,

C'est très bien de vouloir représenter la couverture par un intellectuel et un homme du peuple s'entraînant mutuellement et le frontispice par un meneur poussé par la foule.

Faites de votre mieux, mon ami, ainsi que pour le choix des gravures Dayot ou autres. Je vous prie même de ne tenir aucun compte des marques que nous ayons pu faire dans l'album Dayot, voulant avant tout vous laisser libre de toute initiative. Il est bien entendu que par la suite je vous ferais toute objection qu'il pouvait me paraître raisonnable mais pour le moment, en plus de vos (c') dessins, choisissez toute gravure qu'en artiste et surtout comme révolutionnaire vous en croiez utile la reproduction, car je tiens à ce que l'édition que nous allons faire soit digne du nom de l'auteur, de vous comme directeur artistique et de notre but d'orienter le peuple dans le bon chemin. Nos bons souvenirs pour vous deux et bien amicalement votre

Francisco Ferrer

Barcelona, 16 juillet de 1909 (d')

Sr. D. F. Kupka

Mon cher ami!

Reçu les dessins et lettre recommandée.

Tout est bien mais je n'ai pas le temps d'écrire aujourd'hui.

Je le ferais dans 3 ou 4 jours

F. Ferrer

18-7-1909 (l')

Mas Germinal

Mongat (Barcelona)

Mon cher Kupka,

Au lieu de tirer le premier fascicule (s'), pour la propagande de la Grande Révolution nous ne tirerons qu'un prospectus d'huit pages comme celui de l'Homme et la Terre (32), dans lequel il y aura le dessin de la couverture en 1re page, celui du I chapitre en 8e page, celui du frontispice en 5me et le cul de lampe à la fin de la 7me page. La deuxième page sera destinée à la table des matières et la 8me aux conditions

d'abonnement. Le reste contiendra le texte du prospectus. Auriez-vous sous la main une gravure de celles de Dayot ou d'autres que nous pourrions reproduire et que nous mettrions dans la 4me page du prospectus comme un échantillon des gravures que contiendra l'ouvrage? Que vous semblera-t-il le prospectus ainsi fait?

Je confirme ma carte postale vous accusant réception des six premiers dessins.

Nous prenons bonne note de ce que vous nous dites dans vos lettres du 13: que le clicheur (g') fasse moudre (h') lentement et que l'imprimeur donne une encre bien noire, en veillant à ce que les vignettes ne soient pas passées (i') de travers.

Ci joint les titres des chapitres traduits en espagnol pour que vous puissiez les dessiner si vous le voulez bien. La largeur de la réduction du cul de lampe sera de 8 cent. selon vous m'indiquez, au lieu des 12 marqués.

Nous donnerons en couleur rouge vif le papier des couvertures et nous mettrons les caractères de la préface couchés.

Quoique il est entendu entre nous que nous ne commencerons la publication qu'en Octobre (33), je dois vous dire que le plus tôt que l'on m'avait dit. Nous donnerons un fascicule de 28 pages par semaine et nous avons calculé que l'ouvrage sera contenu en 40 fascicules environ. Si nous pouvions avoir prêts les cinq premiers fascicules le premier Octobre et ensuite un toutes les semaines ce serait bien.

Rien de plus pour le moment qu'une bonne cordiale poignée de main.

F. Ferrer

LETTRE DE S. VILLAFRANCA À KUPKA (34)

Mas Germinal

Mongat (Barcelona)

Le 5-8-1909 (j')

Monsieur Kupka,

Un mot seulement pour vous rassurer. Mon mari est parti en voyage. Aussitôt qu'il le pourra il répondra à votre lettre de 22 qu'il a reçu ainsi que le fascicule. Le prospectus va être sans presse.

En avant donc! (35)

Amitiés.

Soledad V. de Ferrer

NOTES DE LES LLETRES

- (1) La grafia de la data, però en tot cas i tenint en compte el que es diu a la lletra, no deu pas tractar-se del mes de novembre: cf. l'alusió a "La Huelga General" a la presentació dels escrits.
- (2) Pot ser que es tracti de Charles Malato (1857-1938), fill d'un sicilià exiliat a França, publicista llibertari amic de Ferrer de Vella data. No crec, en canvi que aquest Carlos (Charles) pugui ser Charles Albert, al qual potser en aquells moments ni tan sols coneixia personalment Ferrer. Carlos també podria ser un pseudònim. Malato, recordem-ho, va jugar un important paper al moviment anarquista francès entre 1890 i 1910, cf. G. WOODCOCK, op. cit., pp. 291-293, 305, 423. I T. TOMASI, op. cit., pp. 190, 204-205.
- (3) Vegeu el que dic a la presentació entorn de la implicació de Ferrer en aquest assumpte.
- (4) No cal dir que els jesuïtes i el jesuïtisme eren en aquells moments, el principal blanc de l'anticlericalisme. Sovint, per extensió, i així ho veiem a diversos documents de Ferrer, "jesuïta" esdevé sinònim de "clerical".
- (5) "España Nueva", diari republicà madrileny, del qual Rodrigo Soriano n'era director. Els articles signats "Un Abogado" (19-IX-1906, I, 21-IX-1906, II, i 22-IX-1906, III), així com d'altres, no signats, del 24-IX-1906 (El proceso de la bomba. Entre Nakens y Ferrer, el primer subtítol del qual és: Entre unos autos, és a dir quasi el mateix títol que el dels tres articles citats abans: Por entre unos autos) i el de 26-IX-1906, van ser potser redactats pel mateix Soriano, republicà ferreterista que els anys 1910-1911 contribuiria directament a la revisió del cas Ferrer. Cf. J.C. ULLMAN, op. cit., p. 173, pel que fa a l'actitud dels polítics republicans en relació a l'assumpte Ferrer. Cap referència allí a les lletres de "Un Abogado".
- (6) Sobre "El Pensiero" vegeu la presentació.
- (7) Juntament amb aquesta lletra hi ha al fons Fabbri un retall del diari "El Progreso" amb dades sobre accions pro-Ferrer a fora d'Espanya, sobretot per part de grups lliurepensadors holandesos i anglesos. Signa la curta crònica Tàrida del Màrmol (Fernando). V. MUÑOZ, Correspondencia Selecta, op. cit., pp. 13-14 el reproduïx i diu no saber amb quin lletra anava adjunta. Per Alexandre Lerroux (1864-1949) i la significació del seu diari "El Progreso", vegeu el mateix fullet de MUÑOZ, p. 8.
- (8) L'article en qüestió manca al fons de Fabbri, segons m'informa R. de Jong.
- (9) Es tracta de la reina regent des de 1885 fins a 1902, Maria Cristina d'Habsburg-Lorena (Gross-Seelowitz, Moràvia, 1858-Madrid, 1929): cf. Conde de ROMANONES, Doña Maria Cristina de Habsburgo Lorena, Plus Ultra, Madrid, 1949. I. J.C. ULLMAN, op. cit., p. 35: "era fama que (los jesuitas) contaban con el favor de la reina regente".
- (10) Tomás Albadalejo i José Ortega Morejón eren dos dels magistrats que havien de jutjar Ferrer. El tercer, J. García, emmalalt i va ser substituït per Serantes: cf. Sol FERRER, La vie..., pp. 107-108 (lletra a C. Malato de 12-III-1907).
- (11) Segons el relat inèdit Vidas Truncas d'Alban Rossell, consagrat a Ferrer i Morral, i per al qual no he trobat editor fins al moment, p. 118, aquest congrés del Lliurepensament de les lletres, p. 7 i nota 7, així com, sobretot, les fonts que indico a L'Introduction de la science expérimentale..., art. cit., notes. També, C. ULLMAN, op. cit., pp. 163-164 i S. CANALS, Los sucesos de España en 1909, Imp. Alemana, Madrid, 1910-1911, II, p. 138, ja que l'altre autor citat per la historiadora, C. LITRÁN, Fragmento de un libro inédito, "El Progreso", 13-X-1910, no indica pas l'any.
- (11 bis) Vincenzo Morello escriptor i periodista italià, nascut a Bagnaro, Reggio Calabria, el 1860. Advocat des de 1889. Després d'un breu parentès a "Il Messaggero", va ser durant molt de temps redactor de "La Tribuna", on va popularitzar el pseudònim de "Rastignac". Va participar activament a la vida pública italiana i més endavant va adherir-se al feixisme mussoliní durant els darrers anys de la seva vida. Va morir a Roma el 30-III-1933.
- (12) Alvaro de Figueroa y Torres, Conde de Romanones (Madrid, 1863-1950), va ser nomenat president del govern en Toribio Tabedicer de Canalejas l'any 1912, fins a octubre de 1913. Sempre al partit monàrquic liberal, va ser el cap de govern des de desembre de 1915 a abril de 1917, i de desembre de 1918 a 1919.
- (13) Rafael Salillas (Angués, Osca, 1854-Madrid, 1923), psiquiatra i criminòleg d'ascendència lombrosiana. Va escriure un llibret recapitulador sobre el cas Morral-Ferrer, Morral el anarquista (origenes de una tragedia), Imp. de suesores de Hernando, Madrid, 1914. A l'origen d'aquest llibre, que m'imagino es devia vendre prou bé, hi ha un article editorial de "El País" de Madrid, 4-IV-1911, que atribuïa a Salillas "un prejuicio lamentable que conhonesta el de las autoridades de 1909", cf. pp. 427, 434, 481-488, 296: s'hi veu clarament que no apreciava gaire Ferrer. En particular, Salillas no és gens clar pel que fa a la complicitat Morral-Ferrer, que no exclou: cf. ORTS-RAMOS, CARAVACA, Francisco Ferrer: Apóstol de la Razón, Ed. Maucci, B. 1932, p. 80.
- (14) Cf. Regicidio frustrado de 31 de Mayo de 1906. Causa contra Mateo Morral, Francisco Ferrer, José Nakens, Pedro Mayoral, Aquilino Martínez, Isidro Ibarra, Bernardo Mata y Concepción Cuesta. 1906-1909, t. III, pp. 468-470. Aquesta mesura de presa de les propietats de Ferrer, demanada pel fiscal Becerra del Toro, no va pas ser executada per les autoritats franceses. Aquestes consideraven que el procés Ferrer era un procés "polític": cf. Causa contra Mateo Morral..., t. V, pp. 452-453.
- (15) El fiscal Becerra del Toro no va goser demanar la pena de mort al procés. Després d'haver comptabilitzat el total "des crimes imputables à mon père —diu Sol Ferrer—, il termine en requerant contre lui la bagatelle de 16 ans, 5 mois, 10 jours de prison. cf. Sol F., Le véritable, p. 151.
- (16) La seva cosina i companya, Bianca, ve ser la verdadera destinatària de les Lettres ad una donna sull'anarchia (1905). V. MUÑOZ, op. cit., pp. 14-15: el dia 30 de setembre de 1980 "nació en Roma la futura compañera de L. Fabbri, es decir, su prima Bianca (Bianca Sbriccoli Pichioni. Ya nonagenaria, aún vive en Montevideo (Uruguay), su mente siempre fiel a la memoria de Luigi Fabbri y a las ideas de redención humana que motivaron su vida. Ambos se casaron en 1907". (En el moment de confeigir aquest article Bianca encara és viva!)).
- (17) Aquesta revista és naturalment, "L'Ecole Rénovée": vegeu la meua presentació de l'epistolari, també pel que fa referència a la L.I.E.R.I.
- (18) Paul Gille, belga, a un moment determinat secretari de redacció de "L'Ecole Rénovée". Segons la filla (Le véritable..., p. 89) va ser el que va conduir Ferrer fins a Eliseu Reclus, amb el qual el d'Allella mantenia correspondència des de feia anys. L'any 1898, tant Gille com el doctor Terwagne haurien estat dels seus amics de Brussel·les, així com Furnémont, el diputat socialista, Lorand, Paul Janson... Terwagne seria en aquella data "son président à la Ligue de la Libre Pensée". De totes maneres cal prendre's críticament les dades de S. Ferrer que, en els detalls, sovint són poc exactes. Diu V. Muñoz que Gille (1865-1950) va ser traduït a l'espanyol en llibres com Historia de las ideas morales (València, F. Sempere i cia., s. d.) i Esbozo de una Filosofía de la dignidad humana (Barcelona, Ed. Cervantes 1925).
- (19) Publicista italià, Giuseppe Sergi col·laborà entre 1903 i 1911 a la important revista "L'Universitá Popolare", fundada l'any 1901 i que, durant 17 anys, va ser dirigida per l'advocat llibertari Luigi Molinari (1866-1918), cf. Tina TOMASI, op. cit., pp. 259 i ss. Sergi va ser un eficient divulgador de les teories científiques sobre la vida humana i la seva evolució. En aquest sentit, la seva bibliografia és copiosa. Va representar a Itàlia al comitè de la Lliga Internacional per a l'Educació de la Infància els anys 1908-1909.
- (20) Podria tractar-se de Cianetti, Enea (vegeu Cianetti, art. a The National Union Catalog, Pre. 1956 Imprints, Mansell, 1970, vol. 109). En tot cas, Cianetti no va ser mai secretari de la Lliga per a l'educació racional de la infància.
- (21) Mongal (toponímia correcta: Montgat) és, com se sap el terme municipal on es trobava la casa habitada aleshores per Ferrer. Son germà Josep, i família, també hi residien.
- (22) D. Cancelloni és l'autor de l'article La scuola laica a "Il Pensiero", núm. 10, 1907, així com de Psicologia femminile ed educazione laica, núm. 1, 1910, cf. TOMASI, op. cit., p. 263. Es pot pensar que és ell a qui Ferrer saluda, encara que la grafia del cognom sigui incorrecta (Cancelloni).
- (22 bis) Vegeu la Introducció sobre la Lliga.
- (23) Roberto Ardigo, pedagog positivista italià (1828-1920).
- (24) Cfr. infra, la lletra a "El País" de 7-10-1909.
- (25) Valerio Raso Negrini, jutge d'instrucció, oficial de grau comandant. Quan a començaments de setembre es va ordenar l'obertura d'una instrucció individual i desglossada de la d'altres implicats en els fets de la Setmana Tràgica, Raso Negrini va reemplaçar el primer jutge d'instrucció, Vicente Llivina y Fernández, també comandant. Cfr. P. SOLÀ, Francesc Ferrer i Guàrdia..., pp. 86, 107, 144-145.
- (26) Javier de Ugarte va ser enviat a Barcelona el dia 8 d'agost pel govern Maura per tal d'organitzar la instrucció dels delictes de la Setmana Tràgica, cfr. SOLÀ, op. cit., 79, 101, 146-147.
- (27) Ferrer es refereix sobretot al jutge instructor V. Raso, la parcialitat del qual tot "l'affaire" sembla fora de discussió. Estudiad de prop el procés militar, hom conclou que aquest personatge va jugar un paper determinant en la seva tràgica fi.
- (28) "El País. Diario Republicano" va ser una de les veus més clares a Espanya contra la repressió de 1909. A la darrera lletra de F. ramesa a aquest diari, escrita a la presó Model de Barcelona el 10-X-1909 i publicada per "El País" el 13-X-1909, el mateix dia de l'execució, s'hi diu que abans ja havia enviat tres lletres al diari, també publicades: vegeu Luis SIMARRO, El proceso Ferrer y la opinión europea, vol. I. El Proceso, Ed. Arias, Madrid, 1910, pp. 384-392 (en esp. 389). Simarro reproduïx aquesta lletra del dia 10-X-1909 i la que reproduïa aquí, amb petites diferències. Aquesta darrera va publicar-se a "El País" el 10-X-1909. Val a dir que molts autors i periòdics van reproduir la lletra escrita el dia 7-X-1909. Així, p. ex., L. BONAFULLA la reproduïx a La Revolución de Julio en Barcelona, Ed. Toribio Tabedicer, 1910, pp. 118-119. O també ORTS-RAMOS i CARAVACA, op. cit., pp. 170-172. Entre la còpia que Ferrer adjunta per a Fabbri i la lletra de "El País" del 10-X-1909 hi ha, com hem dit, petites diferències. De vegades correccions d'estil ("ciclistas" en lloc de "bi-ciclistas", unes vegades), Al cinquè paràgraf "juez" en lloc de "juzgado", i a la fi del paràgraf, en lloc de "los registros anteriores" que figura a la còpia de Fabbri, "en los dos registros anteriores". En fi, al sisè paràgraf el diari va suprimir l'adjectiu "dichosa" a "esa dichosa prueba": certament, no era el moment per a matisos irònics dictats pel sarcasme. Un altre canvi, al penúltim paràgraf, és el de "los jueces" (còpia Fabbri) per "el tribunal" (a "El País"). R. de Jong em comunicà també que Ferrer havia enviat una còpia d'aquest lletra a W. Heaford, de la qual feria esment Hem DAY. També creu que en trameté d'altres a diversos amics de França i Amèrica Llatina.
- (29) Ferrer va ser condemnat a mort dos dies després i executat sis dies més tard.
- (30) Es tracta dels preparatius per a l'edició de luxe en espanyol de La Gran Revolución de P. Kropotkin, que fou traduïda per A. Lorenzo. Aquest llibre va ser editat posteriorment per la casa editorial La Escuela Moderna (dirigida, mort Ferrer, per L. Portet) o per Maucci, el qual com es sabut comprà els drets d'edició de l'editorial de Ferrer. El títol complet: La Gran Revolución. Historia de la Revolución Francesa, 1789-1893. La seva segona edició —sense data— contenia 23 làmines i 653 gravats.
- (31) Armand Dayet, important crític d'art, que va dirigir a París la revista mensual d'art antic i modern, "L'Art et les Artistes" (primer any: abril-juny 1905). Entre altres publicacions seves citem La National Gallery, París, 1912-1913, Le Musée du Louvre, 1914, etc.
- (32) Ferrer va emprendre l'edició de luxe d'aquesta magna obra d'Eliseu Reclus, apareguda a París entre 1905 i 1908 (París, Librairie Universelle, 6 vols). La traducció d'A. Lorenzo hi era sotmesa a la revisió del natu-

ralista O. de Buen. Posteriorment Maucci en reedità els VI volums. Aparegué també un recull de fragments de *El Hombre y la Tierra (fragmentos)* Casa Publicaciones de la Escuela Moderna, Col. "Los Grandes Pensadores", vol. XII, 95 pp. Barcelona, 1920.

- (33) És a dir, una mica més tard del que ell desitjava, cfr. principi lletra 21.
- (34) La col·lecció KUPKA de lletres de Ferrer de l'IISG també conté dues lletres de Soledad Villafranca, companya de Ferrer des de 1905. Podem suposar Ferrer en estret contacte amb aquests familiars del Mas Germinal (entre els quals Soledad V.) fins al moment de llur deportació. Cal, per tant, suposar que aquesta lletra hauria estat inspirada, i potser fins i tot *dictada* per Ferrer. Una altra lletra de Soledad Villafranca a Kupka, de la mateixa col·lecció, diu la data del 7-1-1910, és a dir ja surt del període estudiat aquí. En ell, i responent a una petició de Kupka, S. V. li diu d'adreçar-se al seu advocat, Puig d'Aspre.
- (35) Se sap que després dels fets de juliol, amics i parents de Ferrer van escampar, per despistar, la falsa nova que s'havia fugat a l'estranger, nova recollida per la premsa estrangera: cfr. Charles MALATO, *L'Assassinat de Ferrer. Eclaircissements*, Genève, Editions du Reveil (1911?), pp. 9-14. Malato (p.10) ens hi diu que va ser ell el suposat entrevistador de Ferrer a Anglaterra, cfr. "L'Humanité" (París), 23-VIII-1909, amb titulars: *Pour les prisonniers de Montjuich. Ferrer en liberté. Ses amis en prison: "Plusieurs jounaux anglais ont annové l'arrivée de Ferrer en Angleterre. La nouvelle a été confirmée par le "peuple" et "Le Soir" de Bruxelles, qui ont publié une interview du proscrit espagnol, rencontré par un de nos confrères belges"*.

NOTES DE TEXT

- (a) Lletra, una cara. Procedeix dels arxius Nettlau del IISG.
- (b) Marcat amb tampó, quasi esborrat.
- (c) Pot tractarse de Leopoldine Bonnard, aleshores companya de Ferrer.
- (d) Lletra, vuit cares.
- (e) Fabri, així escrit, als envelops de totes les lletres des de la presó de Madrid; des de 1907, Fabbri, grafia correcta.
- (f) Lletra vuit cares format octau.
- (g) Mot afegit per mi (P. Solà) per fer intel·ligible la frase.
- (h) Manca la *d* de *Quand* a l'original.
- (i) Lletra, vuit cares, format octau.
- (i') *Ce* (entre parèntesis), afegit per mi (P.S.).
- (j) *qu'* (entre parèntesis) afegit per mi (P.S.).
- (k) Lletra, format octau, vuit cares.
- (l) Lletra, format octau, vuit cares.
- (m) Lletra, format octau, vuit cares. Adressa de l'envelop: Egregio Signore/ Signore Fabri Luigi/Casella Postale 142/Roma.
- (n) Lletra postal a Signore Luigi Fabbri, amb, a davant, una vista fotogràfica de la "Nueva Aduana" del port de Barcelona. Matasegells de Barcelona i Roma.
- (o) Postal timbrada a París i a Roma. A davant, una caricatura humorística irreverent: la "Saint Famille", composta per un capellà (o religiós) gros fumant el seu cigar, i asseguda al costat una religiosa donant el pit al fill d'ambdós. Al fons, un crucifix. Tot això amb la següent llegenda: "*Dieu n'a-t-il pas dit: croissez, multipliez-vous et remplissez la terre?*". La postal en qüestió és la número 22 de la col·lecció del periòdic "*Les Corbeaux*" (al·lusió, com se sap, d'intencionalitat metafòrica anticlerical), 3, rue Geoffroy-Marie, París.
- (p) Postal sense il·lustració a la cara de davant. Sense indicació del lloc on s'ha escrit. El matasegell del lloc on fou expedida no és pas prou clar.
- (q) Adreçada, com totes aquestes postals, a Casella postale 142. Matasegells d'Amélie-les-Bains. La postal, que té enfront una vista general d'Arles-sur-Tech (als voltants d'Amélie) era editada per F. Salvat, a aquesta darrera localitat de la Catalunya francesa.
- (r) Imprès a un full de quart, escrit a una sola cara.
- (s) Postal també adreçada a Signore Luigi Fabbri, però a *Rivista Scuola Laica*, a Jesi (Marche), Itàlia. A davant, una vista de St. Paul's Cathedral, Choir E.
- (t) Lletra escrita per quatre cares de quart.
- (u) Lletra postal adreçada a *Rivista Scuola Laica* a Jesi, com també les dues postals que venen a continuació (números 16 i 17) La postal du una il·lustració: un dibuix d'Ager (?) per a *Patriotisme-Colonisation* (edició dels "*Temps Nouveaux*", 4, rue Broca (París).
- (v) Postal amb matasegells de la localitat de Tiana (Maresme), localitat situada a 17 Km. de Barcelona i 18 de Mataró, l'estació de tren més pròxima de la qual és la de Montgat, a 5 Km.
- (w) Matasegells de Tiana i de Jesi. A davant de la postal, il·lustració: el Cashmere Gate de Delhi.
- (x) Postal no il·lustrada; matasegells de Barcelona, Jesi i Bologna. Sobre l'adreça (A Monsieur Luigi Fabbri, Rivista *La Scuola Laica* à Jesi, Marche), els dos darrers mots han estat tnxats, i hom hi ha escrit: Casella 179, Bologna.
- (y) Lletra forma quart, tres cares. Adreça de l'envelop, com a l'anterior, Casella Postale 179, Bologna. Tnxat Jesi (Marche).
- (y') "Le 11 août" afegit entre línies per Ferrer.
- (y'') Matasegells de Barcelona ("Certificade", 8-X-1909), de Ventimiglia, al 9-X-1909, de Jesi, l'11-X-1909, i de Bolònia el 12-X-1909. Fabbri, per tant, no va pas rebre-la abans d'aquesta darrera data.
- (a') Lletra a dues cares; adreçada a Monsieur F. Kupka / 7, rue Lemaître / Puteaux (Seine), França.
- (b') Tnxada l'adreça impresa: F. Ferrer Guardia / 13 rue Richer 13 / Paris (9e).
- (c') "de ves" escrit per Ferrer com desves.
- (d') Postal de "Publicaciones de la Escuela Moderna. *El Hombre y la Tierra* / Cortes 596. Barcelona" (tot això imprès), adreçada a F. Kupka al seu habitatge de Puteaux.
- (e') Lletra a tres cares, format octau. Tnxada a la part alta l'adreça del 18, rue Richer, París (9e).
- (f') Coma introduïda per mi (P.S.) per fer més intel·ligible la frase.
- (g') En el text, "clicher" (?).
- (h') "Moudre" (?).
- (i') "Passées" (?).
- (j') Lletra, una cara.